

KONSTANTIN
PRESLAVSKY
UNIVERSITY
SHUMEN



ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ
“ЕПИСКОП КОНСТАНТИН
ПРЕСЛАВСКИ”

ФАКУЛТЕТ ПО ХУМАНИТАРНИ НАУКИ

КАТЕДРА „ИСТОРИЯ И ТЕОРИЯ НА ЛИТЕРАТУРАТА“

2021 г.

СЕМАНТИКАТА НА ХРАМА В КАНОНИЧНИ ТЕКСТОВЕ
ОТ ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО¹

Валентина Кулева, студент в магистърска програма „Семиотика на културата“

THE SEMANTICS OF THE TEMPLE IN CANONICAL TEXTS
FROM THE FIRST BULGARIAN KINGDOM

Valentina Kuleva, student in the program program "Semiotics of Culture"

Abstract: There has always been a sacred place in the beliefs and traditions of human societies. In the Christian religion, this place is the temple, which has always had a special status in human civilization. The temple is a cultural phenomenon and one of the most emblematic phenomena of the cultural heritage of mankind and Bulgaria in particular. In the article, the theme of the church is traced in the works of old church slavonic authors such as Konstantin Preslavski, Kliment Ohridski, Ioan the Exarch, Peter Chernorizets. The texts from the First Bulgarian Kingdom comment on examples of the presence of the church with its direct meaning of a church building and its metaphorical meaning as a symbol of purity of soul..

Keywords: Temple, sacred place, old church slavonic authors, traced, church building, cultural heritage, First Bulgarian Kingdom

¹ Темата е разработена по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“, финансирана от Министерството на образованието и науката.

Във вярванията и традициите на човешките общества винаги е съществувало сакрално място. При различните народи и религиозни общности мястото за умилостивяване на свръхестественото и доближаване до божественото, както и за общуване с божеството, винаги е имало особен статут в човешката цивилизация. Християнският храм е един от най-емблематичните елементи от културното наследство на човечеството и на България в частност.

Храмът като архитектурен обект е бил предмет на изследване предимно на археологически теренни проучвания. Неговото присъствие в старобългарските текстове с неговото пряко и преносно значение е изследвано само спорадично.

Християнският храм е място за молитва и извършване на свещени ритуали, място за доближаване до Бога и общуване с него. Чрез споделянето на общата единна вяра храмът обединява хората. В човешката култура храмът присъства по два начина – като архитектурен обект, израз на вярата, който е създаден от човека в израз на неговото преклонение пред Бога; пространство, сакрално заради замисъла, с който е съградено. Храмовата сграда е и културно-исторически паметник, който носи белезите на времето, в което е съграден, по него може да се съди за историческата и политическа обстановка през периода на създаването му. Църковната сграда е и своеобразен израз на възгледите на владетеля, тъй като през IX-X век, когато влиянието на религията е много силно, съществува традиция, според която всеки владетел съгражда свой храм, чрез което утвърждава стратегическото положение и престижа на своето владение.

Храмът функционира не само като църковна сграда, култова постройка, но и като символ на християнската вяра, образ, закодиран в човешкото съзнание и породен от вяра, проповеди и поучения. Той се явява и символ на праведност и душевна чистота, към който християнинът се стреми. Християнският храм може да бъде открит в текстовете и с прякото си значение на храм, и като обект на разяснения, а също и като метафора за човек, който е приел Бога в сърцето си и притежава християнски добродетели. Тази концепция присъства в старобългарската книжнина под различни форми – за човешкото тяло като храм, тоест като духовно пространство, където битува чистият духовно християнин.

През 864 г. започва официалната християнизация на България при управлението на княз Борис I, който приема християнското име Михаил. Актът на покръстването, както и личността на самия княз стават обект на широк интерес от страна на историографи и книжовници.

Според византийските хронисти Лъв Граматик, Григорий Монах и Йоан Скилица княз Борис се покръства тайно, като негов кръстник е византийският император Михаил III. Така князът получава името на ромейския василевс като свое християнско име. Според трудовете на византийски хронисти, по време на кръщението на княза са покръстени и много други българи, „които се отличавали по род, значение и богатство“ (Чешмеджиев 2008, с. 357).

Чрез приемането на новата религия княз Борис е имал за цел и издигането на авторитета на Българската държава. Освен приемането на християнството със своята дейност княз Борис утвърждава още една новост, навлязла в културата на Българското царство - славянската книжнина. През 886 г. той приема в България учениците на Кирил и Методий. По-късно княз Борис основава Плисковско-Преславската книжовна школа, първият център за просветно – книжовна дейност в Българското царство. Така постепенно новата столица се превръща в средище на културата. Делото на княз Борис е продължено от цар Симеон – той работи за утвърждаване на християнската религия. Не случайно манастирите, съградени през X век по времето на Симеон, са център на просветна и книжовна дейност.

Храмът като тема присъства и в текстове, които се използват в богослужението и са част от проповедническата старобългарска книжнина. Там може да се видят примери и за употребата му и с буквално значение, и с метафоричното му значение.

Канонична информация за християнския храм през старобългарската епоха дава текст, наречен „Църковно сказание“. То е преведено през IX–X век и е единственият текст от този исторически период, който разкрива подробно устройството на храма. „Църковното сказание“ е тълковен текст, който разглежда и разяснява богослужебния ритуал и символиката на вътрешното устройство на християнския храм. Според изследователите „Църковното сказание“ е преведено в Плиска по времето на княз Борис-Михаил, заедно с първите преводи на Кирило-Методиевите ученици, направени след тяхното пристигане в България (Стоянова 2010, с. 310). Предполага се, че гръцкият оригинал на текста е създаден още през IV век, по времето, в което все още са били актуални и почитани езическите традиции (Стоянова 2010, с. 315).

Сведения сочат, че преводът на „Църковното сказание“ датира от времето на първите литургии на старобългарски език именно поради факта, че текстът разглежда подробно християнския храм и неговата символика, разяснява богослужението и може да бъде приложено в литургиката и богослужението на старобългарски език. „Църковното сказание“ отговаря на необходимостта от обяснение на вложената

символика в християнския храм и на богослужението, което се извършва в него. То има приложение при обучението по литургика и за богослужението, което се провежда в него на старобългарски език (Стоянова 2010, с. 310-311). Поради спецификата на изложението се смята, че текстът на „Църковното сказание” е предназначен за обучение на свещеници и монаси (Стоянова 2010, с. 312-313).

В първата част на „Църковното сказание” е изложена християнската концепция за храма като земен Божи дом. Църковната сграда е разгледана от архитектурна гледна точка. Материалното пространство на храма е представено като всеки елемент от архитектурното построение има символична обвързаност с Библейския текст. По този начин текстът индиректно води до необходимостта от богослужение (Стоянова 2010, с. 314). В текста присъства информация за олтара, светия престол, кивора (покрива над светия престол), амвона, преградката (предшестваща появата на иконостаса), скинията и кивота. Акцентира се върху олтара, чието присъствие в християнското богослужение е важно и е необходимо да се отграничи символиката му от тази в езическия ритуал. Олтарът в християнската религия е мястото, на което се принася символична безкръвна жертва (Стоянова 2010, с. 315). Във втората част на „Църковното сказание” е разгледан и богослужебният ритуал.

В текста на „Църковното сказание” е разгледано земното отражение на небесния модел – литургията протича в сакралното пространство на храма, където всеки елемент е натоварен със символиката на божественото. Разяснява се смисълът на богослужението и на църковната утвар, свързана с него, проследява се последователността на литургията, мотивира се извършването на литургията и съществуването на свързаните с нея потреби като се разкрива нейната символика и алегорична страна – пресъздадена е митическата обстановка в църквата по време на богослужението (Стоянова 2010, с. 316).

Най-устойчивата част в традицията на преписването на „Църковното сказание” обаче е точно частта, която представя устройството и символиката на християнския храм. Съществуват и други текстове, създадени през старобългарската епоха - оригинални и преводни, които имат отношение към храма като значимо явление в културен и религиозен аспект. „Църковното сказание” обаче е единственият текст, който съдържа канонична информация относно устройството и символиката на християнския храм (Стоянова 2010, с. 319).

Приемането на християнската религия в България предопределя осъществяването и на християнски богослужебен ритуал и поражда необходимостта от съответната за

това осъществяване книжна. За да се извършва християнското богослужение е нужно разяснение относно ритуала и свещеното място, където се извършва той. Наличието на тълковна книжна е особено важно в среда, където богослужението се извършва на чужд език и християнството все още няма установена традиция. Именно за това ролята на „Църковното сказание” и неговият превод през този период е толкова значима.

Храмът е една от темите, присъстващи и в „Учително евангелие“ на Константин Преславски. В Беседа 28, озаглавена „Сказание за Евангелието от Лука” от „Учително евангелие” на Константин Преславски корабът присъства като своеобразен символ на човешката душа и на храма: „Така, христолюбци, като слушаме [евангелието] всяка неделя, да бъдем по-добри и, избегнали подмолите на това житие, да приемем Христа в нашите кораби, т.е. в нашите души” (Преславски, Беседа 28). Душите са уподобени на кораби. Освен това че корабът е утвърден символ на Църквата в християнството, това е и название на част от самата църковна сграда, която също се нарича кораб. Може да се стигне до извод, че в тази беседа неговият образ (на кораба) е използван и като символ на храма, защото е описан като мястото, където христолюбците могат да приемат Христос, ако бъдат по-добри и праведни.

В проповедническите текстове на Климент Охридски храмът също присъства като важен елемент от християнския живот. В поучителното слово „Наставления за празници” старобългарският книжовник се позовава на Светото евангелие, според което в деня на празник, посветен на някой светец, хората трябва да се съберат в църква за молитва. Позовава се на Евангелието, в което се казва, че където са двама или трима събрани в името на Господ, там е и той (Мат., гл. 18, ст. 20). Освен към чисто християнската представа за християните като братя, единни и съпричастни един към друг, този пасаж от Евангелието отправя и към социалната роля на църквата, като място, в което хората се събират за обща молитва. Значението и важноста на святото място, което представлява храмът, се потвърждават от написаното по-нататък в същото слово, което гласи, че човек трябва да влезе в Божия дом и да се моли на Бога с чисто сърце, в което няма гняв и злоба: „Тук, братя, посред молещите се е сам господ според неговото обещание. Затова подобава да идваме в светата църква с чисто сърце, без гняв и без злоба да му се молим, просейки преди всичко очищение от всякакви грехове. Защото е казано: колкото пъти го помолите в молитвите си с вяра, ще получите.” (Мат., гл. 21, ст. 22) (Охридски 1982, с. 251). В Словото на Климент Охридски храмът е обект на разяснения, адресирани до обикновените християни, които са новопокръстени и на

които трябва да се обясни практическото предназначение на християнския храм. Това е място, в което християните се събират за обща молитва.

Подобно наставление относно нагласата, с която човек трябва да влиза в църква, присъства и в друг труд на Климент Охридски – „Слово за Света Троица”: „Като се събираме винаги в църква, ние трябва с любов да отдаваме почит, поклонение и хвала на единия бог, който е с три свойства, т. е. ипостаси, която дума значи лица и

същности.” (Охридски 1982, с. 256). И тук авторът има предвид християнския храм като архитектурна постройка, т. е. употребата на храм тук е с буквалното му значение.

В поучителното „Слово за душевната полза” Климент Охридски отново се позовава на значението на храма като свято място, т.е. употребява го с буквалното му значение, когато перифразира думите на ап. Павел: „А какво ли говори апостол Павел? Често да отиваме в църквата. Да плачем и да се разкайваме за предишните грехове и да се молим да не паднем отново в тях.” (Охридски 1982, с. 271).

В друго поучително слово, също дело на Климент Охридски, което има заглавие „Поучение за Великден”, е описан част от интериора на храмовото пространство, както и символиката, която носи то: „Къпалня е приготвена, обновяваща овехтелия поради греха си човешки род. Божия трапеза е приготвена, предлагаща Божия Агнец, Който взема върху Себе Си греховете на целия свят - Христос, нашия Бог, заклан заради нас и раздаван на всички вярващи за опрощение на греховете и за вечен живот.” (Охридски, Поучение за Великден). Тук елементи от храма се представят с тяхната функционалност и символика, която трябва да е ясна за християнина. Църквата е представена не само като сакрален топос, място за молитва и опрощение на греховете, но и чрез явно одушевено присъствие. В коментираното Климентово слово тя зове: „Дойдете, чеда, послушайте ме: на страх от Господа ще ви науча!” (Охридски, Поучение за Великден).

В „Поучение за Неделя (Неделен ден) Климент Охридски приканва към празнуване на този ден и прослава на Христовото въплъщение, възкресение и началото на видимия свят. Като съответстващи на видимия свят присъстват божиите църкви, които трябва да бъдат приемници на божието слово: „Нека празнуваме с радост този ден за прослава на Христовото въплъщение, на неговото възкресение и на началото на видимия свят, като украсяваме с духовни песни божиите църкви, услаждайки сърцата си и душите си с богогласното четиво.” (Охридски 1982, с. 255). В същото поучително слово присъства християнската концепция за човека като храм на Светия дух. С това,

което той върши, със своите дела и мисли той може да постигне блаженството и съвършенството, да превърне себе си в храм: „Братя, нека се погрижим усърдно да се удостоим и ние с това блаженство, като направим себе си божий храм на светия дух..” (Охридски 1982, с. 255). Храмът в случая не е само материално постижимото, сетивно възприемаемо, физическото съответствие на духовното. Храмът тук възплъщава и двете човешки природи - земната и духовната, а също отправя и към християнската представа за Христос като човек и като бог. Ако храмът, църковната сграда, сакралното пространство се счита за земен Божи дом, то човекът, отдавайки почит на Бога, живеейки праведно и следвайки християнските ценности, би могъл да бъде един своеобразен храм, свято място, да възплъщава почит към Бога. Климент Охридски излага нравствените качества и християнски ценности, които човек трябва да пази и развива у себе си, за да бъде достоен за възплъщение и за храм на Светия дух: „Нека не бъдем злопаметни един към друг. Нека цъфтим с благочестие; нека светим с обич към бедните; да се украсим с братска любов; да бъдем пламенни по дух; да служим на бога. Нека пристъпваме към него с чистота и благоговение, за да се явим достойни пред него, както е казал сам той: „Ще се поселя в тях; и ще им бъда бог, а те ще бъдат мой народ.“ (Охридски 1982, с. 255). По-нататък в това поучително слово пише: „А какво ще бъде това, в което бог ще се всели чрез причастието на животворящото си тяло? Нали то е по-чисто от злато и по-светло от слънцето?” (Охридски 1982, с. 255). Това, в което Бог ще се всели, би могъл да бъде както човекът - духовно и телесно, така и храмът - Божието обиталище. Определения като „по-чисто от злато и по-светло от слънцето” на свялото място, а златният цвят в иконописта носи символиката на Божието сияние.

Самият поучителен жанр предполага въвеждането на основната представа за храма като място за молитва. В поучителните слова на Климент Охридски храмовата постройка е представена като сакрално пространство. Неговото предназначение е да събира, да обединява вярващите, определящи себе си като християни. Това е мястото, където те възхваляват бога, мислят за своите грехове и благодарение на молитвите, покаянието и своите размисли могат да се предпазят от тяхното повторно извършване. В храма те могат да намерят прошка, спасение, да се доближат до Бога и да се усъвършенстват и издигнат до степен, в която да превърнат себе си в храм.

Образът на храма може да бъде открит и в похвалните слова на Климент Охридски, като там той присъства както със своето буквално значение на храмова постройка, така и в метафоричен смисъл – като символ на християнските добродетели.

В „Похвала за Кирил Философ” Кирило-Методиевият ученик пише: „Божията премъдрост си съгради храм в неговото сърце и върху неговия език като върху херувим почиваше светият дух, който винаги раздава дарове според силата на вярата, както е казал апостол Павел: „На всеки един от нас благодатта е дадена по мярката на дара Христов.” [Ефесяни 4: 7]“ (Охридски, Похвала за нашия блажен отец и славянски учител Кирил Философ). Ако в поучителните слова на Климент Охридски са представени определени добродетели, които човекът следва, като се стреми да достигне до едно нравствено извисяване, да изгради храм у себе си, то в похвалното слово „Похвала за Кирил Философ“ не човекът изгражда храма, сам и целенасочено, а божията премъдрост е съградила храм в сърцето на св. Кирил. Тя е нещо непостижимо с обикновени усилия и желаня, което се дава според мярката на дара Христов. Разбира се, този дар, тази благодат не е получена изцяло даром, а е дадена от Светия дух според вярата. Това е силата, която отличава в случая Кирил Философ и която го прави достоен за този божи дар. В края на словото Климент Охридски възпява Кирил чрез поредицата облажавания: „Облажавам твоята златозарна утроба, от която изтече за моя народ животворна вода, слизаща отгоре чрез твоите молитви. Облажавам твоите светлосарни нозе, с които ти бързо обходи като слънце целия свят, проповядвайки боговдъхновеното учение. Облажавам твоите златозарни стъпки, чрез които насочи нашите заблудени стъпки по правия път. Облажавам твоята пресвета душа, чрез която се излекуваха греховните рани на душата ми и се всади разум в сърцата ни чрез духовните ти слова. Облажавам твоите движени от Бога пръсти, чрез които се написа скритата за мнозина божия премъдрост и които разкриха тайните на богопознанието. Облажавам твоята пречестна църква, в която почива твоето многообразно и богоречиво тяло.” (Охридски, Похвала за нашия блажен отец и славянски учител Кирил Философ).

Мотивът за благодатта е често срещан в старославянската литература. Причина за това е съществуващото пренебрежение от страна на по-рано покръстените народи към славяните, които приемат християнската религия по-късно. Така славянските книжовници често използват в своите трудове мотива за благодатта, с цел да подчертаят своята равнопоставеност с останалите народи, изповядващи християнската вяра. Думата „облажаване” не трябва да бъде възприемана буквално. Облажени са части от човешкото тяло, като накрая най-общо те са назовани с „Облажвам твоята църква” (Велковска 1982, с. 65). Тук Кириловата святост е представена от една страна чрез метафората за храма на Светия дух, от друга се има предвид и истинския храм, приел тленните останки на светеца – църквата „Сан Клементе“ в Рим.

Църквата е ръкотворно, но сакрално място, където човекът намира покой както приживе – чрез престога в Божия дом и молитвата, така и след смъртта си, когато неговото „многообразно и богоречиво тяло“ почива на същото сакрално място. В този ред на мисли, в „Похвално слово за Кирил“ от Климент Охридски присъстват множество библейски цитати, свързани с представата за човешкото тяло като храм, посветен на Светия дух и обитаван от него.

Според Е. Велковска мотивът за облажването може да бъде обяснен с част от изложение на Василий Велики. В „Похвално слово за Кирил“ на Климент Охридски става ясно, че изразът „Благослови те бог вовеки“ означава: „Членовете ти и тялото ти се изпълниха с неговите добрини“, което означава, че всяка част от тялото му е достойна за облажване (Велковска 1982, с. 66.). Е. Велковска смята също, че тази концепция отпраща към четирите трактата от „Ареопагитиките“ на Дионисий Ареопагит, където са изброени символичните значения на частите на човешкото тяло. Очите, по-точно зрението, символизируют „ясното съзерцание на божествената светлина и едновременно простото, спокойно, безпрепятствено, бързо приемане на божественото озарение“, сърцето е символ на „богоподобният живот, който щедро разделя жизнената си сила с това, което е поверено на грижите му“. Символното съответствие на нозете са „движението, бързината, скоростта на стремлението към божественото“. Е. Велковска смята също, че всяко от тези качества се е проявило в многобройните подвизи на Философа и всяка част от неговото тяло е участвала в тежките апостолски мисии (Велковска 1982, с. 66).

Сакрализирането на тялото на светеца, мотивът за тялото като възплъщение, като физическа същност, обитавана от Светия дух, присъства в още ред образи в „Похвално слово за Кирил Философ“, както и в още четири библейски цитата, присъстващи в словото:

Прѣмодростъ вѣна съзѣа въ срѣци его храмъ сѣбѣ (Прт 9:1) .

На ѡзгыцѣ его такоже на херувимѣ почиваше дѣхъ стѣы присно (2 Цр. 22:11; 4 Цр. 19:15; Пс. 98:1; Ис. 37:16)

И обитѣль си в немъ сътвор (Йо 14:21)

Въ оустнахъ прѣмодроу взитъ оубвствению. законъ же и мѣтъ на ѡзгыцѣ носитъ (по Прт. 3:3; 16:13)

Уточнение спрямо точното място в човешкото тяло, където се намира Светият дух, не може да бъде открита единствено в цитата от Йоан, там е посочено „въ немъ“ .

Във всички останали библейски цитати, присъстващи в „Похвално слово за Кирил Философ”, е конкретизирано: „въ оустнахъ” (два пъти). В Библията подобно локализиране не се открива.

Според изследователката Велковска са изброени органи от човешкото тяло, чиито биологични функции могат да бъдат пряко свързани с духовната мисия на светеца (Велковска 1982, с. 66). Със словото божие са свързани елементи като уста и език. За разлика от „Похвално слово за Кирил”, подобни елементи не са често срещани и конкретизирани в слова за друг тип светци като отшелници и мъченици.

В цитираната статия „Бележки върху библейските цитати в похвалното слово за Кирил от Климент Охридски” Румяна Велковска отбелязва, че в своя труд Климент Охридски използва не цитати от Посланията на апостол Павел до коринтяните, а се позовава на Евангелието от Йоан. Причината за това Велковска открива във факта, че апостол Павел определя всички хора като божии храмове, като това послание носи определена, пропагандна цел, докато в Евангелието на Йоан въплъщение на божии храмове, приели в себе си светия дух могат да бъдат единствено праведниците, светците – *Иже во мѣн любить. То и азъ възлюбен его . и обиталь си въ немъ сътворен и вождет' ми въ сна* (Велковска 1982, с. 67).

В „Похвално слово за Кирил Философ” на Климент Охридски храмът присъства с утвърдения си образ на сакрално място и обиталище на Светия дух, само че това място освен църковната сграда е и човешкото тяло. Въплъщение на Светия дух обаче може да бъде само тялото на един праведен християнин, като неговото превръщане в своеобразен Божи дом е облажването, наградата за праведността и душевната чистота на този християнин. В „Похвално слово за Кирил Философ” може да бъде открита и индиректно присъстваща една от социалните функции на храма – като израз на концепцията на властта и водеща сила в утвърждаването авторитета и престижа на държавата, в случая на Първото българско царство, храмът със своето присъствие служи и за издигането на новопокръстения български народ, наравно с останалите християнски народи.

В друго слово на Климент Охридски от панегирическият жанр - „Похвално слово за архангелите Михаил и Гавраил”, храмът присъства със своя старозаветен материален първообраз: „И пак на същия Мойсей бог показа в планината – като разкри чрез ангел – устройството на скинията, показа и двата херувима, осеняващи двете страни на олтара” (Охридски 1982, с. 103). Подобно на „Похвала за Кирил Философ”, където личността,

носител на силна вяра, е възнаградена с божи дар и в сърцето ѝ е съграден храм, в „Похвално слово за архангелите Михаил и Гавраил” Мойсей също е носител на определени християнски добродетели, затова е избран да му бъде показана скиинята, също така да види двата херувима, стоящи от двете страни на олтара. Появата на херувимите, видими за него, ясно говори за неговата духовна извисеност и предопределеност за различни дела. Присъствието на олтара също може да бъде разгледано като знак за това, че Мойсей е избран от Бога, тъй като олтарът или светилището е част от сакралното пространство, достъпна само за достойни лица: „А Мосей рече: „Господи, покажи ми славата си, и ще разбере, че съм се удостоил с милост пред тебе” (Охридски 1982, с. 103).

Старозаветната скииня, първообразът на християнския храм, е израз на Божиата милост и Божието благоволение, с които може да бъде удостоен само един дълбоко вярващ християнин.

В „Похвално слово за Йоан Кръстител” на Климент Охридски храмът и по-конкретно олтарът също присъства със значението на най-сакралното пространство от Божия дом: „А Ирод, който търсеше Йоан и не го намери, изпрати слуги в храма и уби Захария, баща му, при олтарните стъпала. И не се намери тялото му, а кръвта намериха съгъстена, станала твърда като камък.” (Охридски 1982, с. 117). Святото място обаче е осквернено с извършването на смъртен грях. Осъществяването на този акт, отнемането на живота на Захарий, бащата на Йоан, прави това убийство още по-грешно. В потвърждение на това от олтара се чува глас: „Захарий бе убит, но кръвта му не ще бъде унищожена, докато не дойде отмъстител заради него” (Охридски 1982, с. 117).

В „Похвално слово за Климент Римски“ на Климент Охридски храмът присъства и с прякото, и със символното си значение, като се открояват две от неговите функции – да обединява и да бъде убежище, място, където вярващият да открие закрила. Споменат е още в началото на текста, като обобщаващо название за свещенослужители, светии и мъченци: „А Христовата църква, която има благоуханни цветя – пророците и апостолите, мъчениците и светителите заедно с преподобните отци, украсена с техните прекрасни слова – радостно тържествува“ (Охридски 1982, с. 107). Метафоричното обединение на пророци, апостоли, мъченици и светители под общия знаменател „благоуханни цветя“, които красят Христовата църква, отправя към една от социалните функции на храма, да обединява, тъй като храмът е мястото, където се сбират вярващите, обединени от общата единна вяра. По-нататък в похвалното слово за Климент Римски храмът отново присъства с първичното си значение на място,

обединяващо вярващите - на празника на св. Климент Римски в него се е събрал благочестив народ. На излизане от храма обаче морето покрива земята. Детето на една жена е отклонено по божия промисъл и остава в храма, докато тя търси своето дете измежду хората, предполагайки, че е там. На същия ден, след една година, морето се отдръпва, според обичая. Тогава детето е намерено именно в храма, „разхубавено по ръст и със светло лице, отхранено чрез светостта на мъченика и с нетленна храна“. В това похвално слово на Климент Охридски отново може да бъде открита идеята за избрания, както в „Похвала за Кирил Философ“. В деня, посветен на св. Климент Римски, момчето остава в храма и оцелява – така присъства и идеята за храма като спасително убежище.

Употребата на храм с буквалното си значение на сграда, в която се извършва богослужение, често може да се види и в агиографските текстове. Например в „Пространното житие на Кирил“ в края на текста се разказва как става освещаването на славянските книги в Рим – чрез полагането им в църквата на Света Дева, която се нарича „Ясли“, а след това се отслужват служби на славянски език и в други храмове в Рим – в църквата на Свети апостол Петър, църквата на света Петронила, в църквата на Свети Андрей, а после отново в църквата на ап. Павел: „А папата, като прие славянските книги, освети ги и ги положи в църквата на света [дева] Мария, която се нарича „Ясли“. След това папата заповяда на двамата епископи Формоза и Гаудерик да посветят славянските ученици. И като ги посветиха, веднага отслужиха литургия в църквата на свети апостол Петър на славянски език; и на другия ден служиха в църквата на света Петронила, на следния ден – в църквата на свети Андрей, а оттам пък в църквата на великия учител апостол Павел. И пяха цяла нощ, като славословеха на славянски език, а на сутринта служиха пак литургия над светия гроб, подпомогнати от епископ Арсений, който беше един от седемте епископи, и от Анастасий Библиотекар.“ (Охридски 1973, с. 141). Така е представено признаването на славянските книги – чрез полагането им в най-сакралното за християните място – християнския храм.

Храмът като последен пристан на светеца, като свято място, където се полагат тленните останки на светеца, присъства в „Пространното житие на Кирил“: „И така го положиха с ковчега в гроба, от дясната страна на олтара в църквата на свети Климент, където веднага почнаха да стават много чудеса. Като виждаха тези чудеса, римляните все повече се привързваха към неговата светиня и неговото почитание. Изписаха икона над гроба му и започнаха денонощно да палят [кандило] над него, хвалейки Бога, който

прославя така ония, които го славят. Нему да бъде слава и чест, и поклонение во веки веков, амин.“ (Охридски 1973, с. 141).

Подобни агиографски сведения има и за св. Наум – според „Второ житие на Наум Охридски“: „И след като нареди всичко благоугодно за Бога, блаженият Наум умира там в дълбока старост. И предаде душата си в божиите ръце на 23-ия ден на месец декември. И честното му тяло бъде приготвено за погребение от божествените ръце на Христовия архиерей Климент Охридски и е положено с почест в гроб откъм дясното крило на храма. А Бог го прослави с големи чудеса и [той] изцелява всякакви болести и недъзи, прогонва бесовете...“ (Стара българска литература, 1986, с. 82).

В житието храмът често е място, където светецът се моли, където той е представен като примерен християнин; храмът може да е и място, където светецът извършва чудо.

Често в ранномъченическите разкази за светци са описвани ситуации, в които светецът разрушава езически храм, за да построи върху неговите руини християнски храм, с което се демонстрира превъзходството на новата вяра. Такива моменти има и в патериците. Например в „Римския патерик“ св. Бенедикт разрушава езически храм на Аполон и на негово място построява храм на св. Йоан и на св. Мартин (Дидди 2001, с. 137). Тук ясно проличава, как чрез изграждането на християнския храм се демонстрира силата на светеца и на новата вяра и се символизира победата над старите езически вярвания.

Християнският храм присъства във философско-богословското съчинение „Шестоднев“ на Йоан Екзарх, като не е директно упоменат, но предвид това, че храмът е Божи дом, в който се оказва почитта на Бога, присъствието му се подразбира. Още в самото начало на произведението старобългарският книжовник споменава цар Симеон – „Христорлюбиви Симеоне“. Пита се какво е по-красиво и сладко за любящите Бога от това да не отстъпват от него в мислите си и да помнят добрите му дела. Като пример за такава личност, следваща Бога, е посочен именно Симеон. Цялостното управление на Симеон - неговата почит към познанието, просветата и християнската религия, и неговите заслуги тя да бъде утвърдена, са основателни доводи именно неговата личност да бъде посочена като праведна в подобен текст, който има за цел да утвърждава християнския мироглед. Написаното по-нататък в пролога към Шестоднев отправя към активната дейност на Симеон в областта на изграждането на храмове - забележителните достижения на Симеон в областта на храмовото строителство, чиято стойност не е само естетическата и стратегически утвърждаващата престижа на Първото българско

царство, а и духовната, изразяваща неговата религиозна принадлежност към християнския свят: „Също и ти, господарю мой, славни княже, Христолобиви Симеоне, непрекъснато изучаваш неговите заповеди и творения и искаш с тях да се красиш и славиш. Така постъпваме и ние” (Екзарх, Шестоднев). Издигайки прочутата Златна църква в Преслав, Симеон следва зародилата се във Византия християнска традиция в архитектурата. По този начин той утвърждава столицата Преслав като сакрален християнски център, тоест може да бъде казано, че той търси Божиите заповеди и творения, и украсява, и прославя втората българска столица.

По-нататък в пролога Йоан Екзарх пише: „Така постъпваме и ние. И когато добрият и верният раб види, че неговият господар е извършил нещо добро, няма да иска само той да знае, да се радва и да се гордее, но ще пожелае, ако е възможно, и целият свят да научи за това.” (Екзарх, Шестоднев). Тази част от пролога към съчинението „Шестоднев” също може да бъде свързана със Симеоновата дейност и присъствието на християнския храм. Изграждането на храм по време на неговото управление води до масовото изграждане и разпространение на други култови сгради по българските земи. Като владетел на Първото българско царство и служещ на Бога, Симеон може да бъде идентифициран с господар за останалите, последвали примера му с изграждането на християнски храмове и утвърждаване на християнската идеология изобщо.

Отново в пролога на „Шестоднев”, където става дума за Сътворението и устройството на света, Йоан Екзарх сравнява света с кораб: „Той, бидейки сам творец на този велик кораб, сиреч на това творение, сам го и премъдро направлява. Това ни разказва неговият върховен пророк Мойсей: това той е приел от премъдрия творец Господ Бог и господар на Синайската планина.” Светът, сътворението и изграждането на всичко заобикалящо е сравнено с кораб, което освен към Старозаветния библейски сюжет за Ноевия ковчег може да бъде свързано с факта, че средната част от устройството на християнския храм носи названието „кораб“ и че Църквата символично се оприличава на кораб.

В началото на шестото слово от „Шестоднев“, посветено на създаването на човека от Бог, Йоан Екзарх представя първоначалното впечатление и удивление, което предизвиква съграденият от Симеон град Преслав и храмовете в него: „Като влезе в двореца и види високите палати, и църквите, украсени невероятно с камък, и дърво, и боя, а отвътре – с мрамор и мед, сребро и злато, понеже не знае с какво да ги сравни, тъй като в своята земя не е виждал друго, освен сламени колиби, бедният изгубвайки си

ума, им се чуди. Ако ли пък му се случи да види и княза, седнал, в мантия, обшита с бисер, с огърлица от монети на шията и с пръстени на ръцете, препасан с пурпурен пояс, и с висящ на бедрото му златен меч, и от двете му страни седнали болярите със златни огърлици, с пояси и пръстени; и ако някой, когато се завърне в своята страна, го запита, казвайки: „Какво видя там?“, ще каже: „Не зная как да го разкажа, защото (само) със собствените си очи бихте могли както трябва да се възхитите на красотата“ (Екзарх, Шестоднев). Йоан Екзарх свидетелства за богато украсените църкви, изградени от Симеон, които са поразявали с вида си и са внушавали както възхита от творенията на българския владетел, така и са демонстрирали знаците на новата християнска вяра.

Храмът не е само материално постижимото, сетивно възприемаемо, физическото съответствие на духовното. Храмът възплъщава и двете човешки природи – земната и духовната. Ако храмът, църковната сграда, сакралното пространство се счита за земен Божий дом, то човекът, отдавайки почит на Бога, живеейки праведно и следвайки християнските ценности, би могъл да бъде един своеобразен храм, да възплъщава една форма на почит към Бога. Климент Охридски в поучителните си слова излага нравствените качества и християнски ценности, които човек трябва да пази и развива у себе си, за да бъде достоен за възплъщение и храм на Светия дух.

През Следсимеоновата или Петровата епоха, храмът също е неизменна тема в старобългарската книжнина. В поучителните слова на Петър Черноризец храмът е представен като място за спасение. Словата на Петър Черноризец отразяват характерната поучително-назидателна тенденция за Петровата епоха. В конкретния случай грешните християни са призовани да се поправят, като един от начините за това е да ходят по-често на църква: „Нека да зачестим ходенето в църквата.“; „Със стенещо сърце и с умиляваща се в молитва душа да отиваме в църквата, както Петър и Йоан на гроба господен“ (Павлова 1994, с. 416). В словото „Поучение на Петър Черноризец за душевното спасение“ Петър Черноризец упреква слушателите, че „когато сме в църква, стоим с голяма тежест като вързани за някакво зло. И се молим, само че не явно, казвайки: „Да беше дал Бог молитвата да свърши, че да избягаме от църквата като от голямо зло.“ (Павлова 1994, с. 412). В същото слово молещите се са укорени, че не са достатъчно отдадени на своята молитва и не са искрени в нея: „Молите, но зле молите, поради което не получавате.“ Укорени са, че стоят в храма, по време на църковната служба и разговарят „неподобаващо“, завладени от „грешни мисли“, мислят злото на ближния си: „...като искаме да прекараме времето зле и не в полза нито за другия, нито

за себе си. И вместо да молим добър отговор на съда и за себе си, и за другите, ние като стоим, мислим как да погубим тялото на другите, а на себе си- душата, или как кърваво да унищожим братята си, да ги погълнем и се погубим.” (Павлова 1994, с. 412). В това слово на Петър Черноризец грешните са критикувани също, че дори да не воюват, водят тиха борба в себе си, в душата си и в църквата: „Даже и да не излезем на война с война, но пак воюваме против другите и против душата си. Ще каже някой: каква война има в църквата? Всички стоим вкупом и молим общия повелител. А аз ще река, че това не е явна война, а тайна, хапеща и междуособна...” (Павлова 1994, с. 412). В тази част от „Поучително слово на Петър Черноризец за душевното спасение” човешката душа се явява еквивалент на християнския храм. Войната, извършвана в човешката душа, и злите помисли, от които тя е пропита, са равностойни на злите мисли, обхванали християнина в църквата. Оporочаването на сакралното пространство в храма се явява равностойно на падението на самия човек, тъй като той е Божие творение, а тялото му, също сакрално пространство, е мястото, обитавано от душата му, т.е. един своеобразен храм. Тези редове свидетелстват за разпад в християнските ценности през Петровата епоха (X век) и затова поведението в храма се явява като един от индикаторите на този разпад. Но храмът се явява и пътят за спасение според „Поучителното слово за душевното спасение” на Петър Черноризец, както се цитира по-горе.

Християнският храм присъства като място, където човекът може да бъде приет и да открие спасение и в „Сказание на Петър недостойни за поста и за молитвата според църковния чин и устав”: „Защото всички, които са верни на църквата и влизат в нея с чистота, ще бъдат приети.” (Павлова 1994, с. 408). Тук Църквата присъства и с буквалното си значение на храм, и с по-широкото си значение на Събранието от молещи се християни. Посещаването на свящото място и молитвата са изброени редом с избягването на грехове и спазването на християнски ценности, чрез които човекът може да избяга от вълка, т.е. дявола, като бягството от него, и спасението на планината е метафора за монашество, за едно изкачване по нея, за извисяване: „Нито осъждане, нито оклеветяване, нито обида, нито подслушване, нито вражда, нито користолюбие, нито блудство, нито прелюбодейство, нито възгордяване, а бдение, сълзи, молитви, ходене на църква, посещение на болни, ходене и помощ за тези, които са в тъмница, погребване на мъртвите, почитане на баща и обич към майка, и много други дела като тези тук.” (Павлова 1994, с. 410).

В старобългарските текстове храмът присъства със своето пряко значение, упоменаван е като „църква”, под което се разбира място за молитва и извършване на

църковна служба. В „Църковното сказание” той присъства разяснен и като образ, носещ точно определена символика. В старобългарската книжнина храмът може да бъде открит и като метафора за духовната чистота на християнина. Коментиранияте текстове не изчерпват темата за присъствието на храма в старобългарската книжнина, но дават представа за различните му интерпретации според вида на жанра и според предназначението за съответната аудитория. Тези интерпретации за християнския храм имат своята богословско-философска основа сред византийските християнски мислители.

Приемането на християнството в България, както е известно, е съпътствано от огромна преводаческа дейност, благодарение на която постиженията на гръцките теолози стават достояние на старобългарския елит, на книжовници и духовници. Особено значение в това отношение има и запознаването на старобългарските книжовници с възгледите на Псевдо-Дионисий Ареопагит. Той изгражда философска система, която се явява основополагаща за средновековната култура, според Красимир Станчев. Особено значение конкретно по отношение на интерпретирането на храма в старобългарската книжнина има неговата концепция за това, че прекрасното в материалния свят е проявление на абсолютната божествена красота (Станчев 1982, с. 15). По тази логика именно създаването на прекрасен християнски храм може да се обясни като проявление на божествената красота. Както посочва Кр. Станчев, Псевдо-Дионисий разглежда подражанието не като възпроизвеждане на видимото, а като изявяване на невидимото (Станчев 1982, с. 15-16). Отнесено към видимия храм това може да се представи именно като еманация на навидимото, на божественото. За Псевдо-Дионисий видимото е образ на трансцендентното: „изявени образи са видимите неща на невидимите“ (Станчев 1982, с. 16). Според К. Станчев разбиранята на Псевдо-Дионисий Ареопагит препадат към тези на Платон за света на идеите, който е и свят на вещите, които на свой ред са материален израз на чистите идеи (Станчев 1982, с. 21). Така е обяснимо присъствието на храма в старобългарските текстове и с неговата материална същност и с неговото метафорично и символично значение. Концепцията за материалното като израз на чистите идеи може да бъде свързана с идеята за църковната сграда като физическо съответствие на божествения свят. Храмовото пространство е създадено от човешка ръка, като израз на чистите идеи, свързани с вярата и почитта към Бога.

Сведения сочат, че Константин-Кирил е познавал отлично труда на Псевдо-Дионисий Ареопагит и е гледал на него като на средство за борба с еретическите

учения. На Константин-Кирил се дължи влиянието на Псевдо-Дионисиевата идеология сред старобългарските книжовници. Цитати от Псевдо-Дионисиевите съчинения, както и техни перифрази могат да бъдат открити у редица старобългарски книжовници, сред които Йоан Екзарх, Константин Преславски, Константин-Кирил Философ, както и в Симеоновия изборник (Светославов изборник) от 1073 г. Според К. Станчев в Ареопагитиките християнският неоплатонизъм достига своята връхна точка (Станчев 1982, с. 14). Примерите за отражението на Ареопагитския корпус в старобългарската

литература говорят за византийското влияние в културата на Първото българско царство през IX-X век (Станчев 1982, с. 22).

Приемането на християнството като държавна религия изисква съответната „информираност“ на всички нива на старобългарското общество и това предопределя подбора на различни преводни трудове, а също и създаването на оригинални текстове.

Предложените наблюдения над образа на храма в книжнината – в трудовете на старобългарските книжовници, а също и в миниатюрите, като част от украсата на ръкописите, е своеобразно свидетелство за важното му присъствие в периода IX – X в. Храмът е основен елемент в прокламирането, популяризирането и изповядването на християнската религия през Първото българско царство, а книжнината е едно от средствата, чрез които тези послания са предавани на християните. Налага се изводът за двойственост на семантиката на храма в разгледаните канонични текстове, определена от прякото значение на храма като църковна сграда и от множеството метафорични значения на символ, свързан с проявленията на божествено прекрасното в събранието от молещи се християни, на спасението, на душевната чистота на човека.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Велковска, Е., 1982. Бележки върху библейските цитати в похвалното слово за Кирил от Климент Охридски. – Старобългарска литература, Т. 12, БАН, София.

Второ житие на Наум Охридски, 1986. Стара българска литература. Т. 4. Житиенписни творби. Български писател, София.

Дидди, К., 2001. Патерик Римский. Диалози Григория Великого в древнославянском переводе, Москва.

Екзарх, Й. Шестоднев. - <https://chitanka.info/text/16241-shestodnev/>. (20.07.2021г.)

Охридски, К., 1982. Наставления за празници. – В: Стара българска литература. Т. 2. Ораторска проза. Изд: Български писател, София.

Охридски, К., 1982. Похвала за нашия блажен отец и славянски учител Кирил Философ, <https://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=415&WorkID=14608&Level=1> (22.07.2021г.).

Охридски, К., 1982. Похвално слово за архангелите Михаил и Гавраил. - В: Стара българска литература. Т. 2. Ораторска проза. Изд: Български писател, София.

Охридски, К., 1982. Похвално слово за Йоан Кръстител. - В: Стара българска литература. Т. 2. Ораторска проза. Изд: Български писател, София.

Охридски, К., 1982. Похвално слово за Климент Римски. - В: Стара българска литература. Т. 2. Ораторска проза. Изд: Български писател, София.

Охридски, К., Поучение за Великден, [slovoto. Bg - https://slovo.bg/showwork.php3?AuID=415&WorkID=18047&Level=1](https://slovo.bg/showwork.php3?AuID=415&WorkID=18047&Level=1) (7.07.2021 г.).

Охридски, К., 1982. Поучение за Неделя (Неделен ден). - В: Стара българска литература. Т. 2. Ораторска проза. Изд: Български писател, София.

Охридски, К., 1973. Пространно житие на Константин-Кирил. - В: Събрани съчинения. Т. 3. Пространни жития на Кирил и Методий. Изд: БАН, София.

Охридски, К., 1982. Слово за душевната полза. - В: Стара българска литература. - В: Стара българска литература. Т. 2. Ораторска проза. Изд: Български писател, София.

Охридски, К., 1982. Слово за Света Троица. - В: Стара българска литература. Т. 2. Ораторска проза. Изд: Български писател, София.

Павлова, Р., 1994. Поучение на Петър Черноризец за душевното спасение, Кирило-Методиевски студии, Книга 9: Петър Черноризец – старобългарски писател от X век, София, изд: БАН.

Павлова, Р., 1994. Сказание на Петър за поста и за молитвата според църковния чин и устав, Кирило-Методиевски студии, Книга 9: Петър Черноризец – старобългарски писател от X век. Изд: БАН, София.

Преславски, К., Беседа 28. Сказание за Евангелието от Лука. - <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=47&WorkID=17645&Level=2>.

Станчев, К., 1982. Поетика на старобългарската литература. Философско-естетически основи на средновековната поетика. Изд.: Наука и изкуство, София.

Стоянова, Г., 2010. Представата за храма като феномен на християнската култура в църковното сказание. - В: Концепти на българската култура. Шуменски университет “Епископ Константин Преславски” Шумен, 2010.

Чешмеджиев, Д. 2008. Император Константин I Велики и княз Борис I Михаил: победата над езичниците. - В: 1670 година од смрти св. цара Константина Великог 337

– 2007 (Ниш и Византија, Т. VI). Ниш, 2008, с. 357 – 368. -
<http://www.nisandbyzantium.org.rs/doc/zbornik6/PDF-VI/26%20Dimo.pdf> (4.03.2021 г.).

Автор: Валентина Кулева

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”
Магистърска програма *Семиотика на културата*
v.kuleva@shu.bg

Научен ръководител:
доц. д-р Грета Стоянова

Рецензент:
проф. д-р Страшимир Цанов